

UOT 376.

Nailə Tofiq qızı Hüseynova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri

RİNOLALİYALI UŞAQLARIN ƏMƏLİYYATDAN SONRA KORREKSİON İŞİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Наиля Тофиq ызы Гусейнова
доктор философии по педагогике, доцент, заведующая кафедрой
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОСЛЕОПЕРАЦИОННОЙ КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ У ДЕТЕЙ С ОТКРЫТОЙ РИНОЛАЛИЕЙ

Nailya Tofiq Huseynova
PhD in pedagogy, associate professor, head of the department at Azerbaijan State Pedagogical University

THE MAIN DIRECTIONS OF POSTOPERATIVE CORRECTİONAL WORK IN CHILDREN WITH OPEN RHİNOLALİA

Xülasə: Rinolaliyalı uşaqların əməliyyatdan sonra korreksiya - pedaqoji işi əməliyyatdan 15-20 sutka sonra başlanılır. Korreksiya işi əsasən - damaq-udlaq bağının fəallaşdırılması və yumşaq damağın sürətli tormozlanma prosesi, tənəffüsün, səsin, sait səslərin üzərində aparılır. Nazalizasiya güclənir və bu yumşaq damağın hərəkətliliyinin formalaşdırılması vacibliyini daha da artırır. Plastik əməliyyatdan yarım il sonra, yarıq proseslərinin sağalması sona çatır. Bu da yumşaq damaq üçün olan məşğələlərin vacibliyini azaldır.

Açar sözlər: *rinolaliya, korreksiya-pedaqoji iş, nazallaşma, çalışma, yumşaq damaq, əməliyyat, səs tələffüzü, vokal məşğələ, alt dodaq, üst dodaq, sait səslər, samit səslər, fonopedik çalışma, səsin bərpası, səsin nazalizasiyası, fonematik eşitmə.*

Резюме: Послеоперационная коррекционно-педагогическая работа с детьми при открытой ринолалии начинается через 15-20 суток после операции.

Коррекционная работа в основном ведется над активизацией небно-глоточной связки, дыханием, голосом и звукопроизношением. При усилении назализации необходимо формировать подвижность мягкого неба. Через пол года после пластической операции процессы заживания расщелин подходят к концу. Это уменьшает надобность и эффективность упражнений для мягкого неба.

Ключевые слова: *открытая ринолалия, коррекционно-педагогическая работа, назализация, упражнения, мягкое небо, звукопроизношение, занятия по вокалу, нижняя губа, верхняя губа, гласные звуки, согласные звуки, фонopedические упражнения, восстановление голоса, назализация звуков, фонематический слух*

Summary: Postoperative correctional and pedagogical work with children with open rhinolalia begins 15-20 days after surgery.

Corrective work is mainly carried out on the activation of the pharyngeal ligament, breathing, voice and sound pronunciation. When strengthening nasalization, it is necessary to form the mobility of the soft palate. After half a year after plastic surgery, the healing processes of the crevices come to an end. This reduces the need and effectiveness of exercises for the soft palate.

Key words: *open rhinolalia, correctional and pedagogical work, nasalization, exercises, soft sky, sound pronunciation, vocal classes, lower lip, upper lip, vowel sounds, consonant sounds, phonopedic exercises, voice restoration, nasalization of sounds, phonemic hearing*

Qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyatdan sonra ilk aylarda loqopedik məşğələlər müntəzəm şəkildə aparılmalıdır - həftədə 3 dəfə, valideynlər isə uşaqla gündəlik evdə məşğul olmalıdırlar. Bu baxımdan aşağıdakı çalışmalar vacib edilməlidir:

1. Yumşaq damaq və udlaq əzələlərinin fəallaşdırılması:

- “a və e” səslərinin tələffüzü sakit, bir az uzadılmış, nisbi yüksəklik səsi ilə, eyni zamanda samitlərin fonasiyası ilə udma refleksi yaranır (uşaqlar qeyri-adi hərəkəti görən kimi həmin an onu yadda saxlayırlar və yenidən təkrar edirlər). Sərt hücumda tələffüz zamanı yumşaq damaq ani yüksəliş edir (yüksəlmələrin miqdarı adətən 1-dən 4-ə qədər olur).

Buna görə də sait səslər növbəli şəkildə qida qəbulundan 1,5 saat sonra orta hesabla məşğələlər arası 30 dəqiqədə tələffüz edilir, “a və e” səslərini 2 gün ərzində günə 5-6 dəfə olmaqla 2 dəfə təkrarlamaq, 3 gün ərzində gündə 6-8 dəfə, 5 gün ərzində günə 6-8 dəfə olmaqla 3 dəfə təkrarlamaq, daha sonra ay ərzində isə gündə 8-10 dəfə olmaqla 3 dəfə təkrarlamaq. Sonra 10 gün - gündə 6-8 dəfə, 10 gün-gündə 4-6 dəfə, 4 ay ərzində 3 dəfə olmaqla təkrar olunur, lakin bütün bu müddət ərzində bir dəfəyə samit səsləri 3 dəfə təkrar edirlər; - saitlərin tələffüzü cüt, yəni baş verir “ae-ea” (tələffüz zamanı damağın yuxarıya qalxdığı və onu getdikcə daha çox uzatdığı samit səsdən başlamaq lazımdır: “aaaae, eeeeea” daha sonra səslənmənin müddəti müqayisə edilir);

- vokal məşğələlər - saitlərin ifası: əvvəldə “a və e” səsləri, 2-3 məşğələdən sonra “o” səsi, daha bir həftə sonra “i” səsi” son olaraq isə “u” səsi (gündəlik məşğələlər zamanı müddətlər qısaldılır). Vokal məşqlərini 3-4-cü məşğələdə yumşaq damağın ən az cüzi hərəkətliliyi təzahür edəndə başlamaq lazımdır. Onu uşaqlarla birinci oktavanın üçlü diapazonunda və böyükklərlə, yeni-yetmələrlə sait səslərin oxunuşu ilə məşq elədirirlər. Vokal məşğələlər damaq pərdəsini dartır, sürətli tormozlaşdırır və bütün udlaq-qırtlaq əzələlərini fəaliyyətə gətirir, uşağı ağızını daha geniş açmağa vadar edir, səs gücünü artırır.

- Quru udqunma. İ.S. Rubinovanın məlumatlarına əsasən əzələ yığılmasının intensivliyi udlaq tutumunun balacalaşması ilə genişlənir və ağız suyunun çoxsaylı udulması zamanı damaq-udlaq bağının müddəti də uzanır. Bu məşğələləri

əməliyyatdan sonra 5-6 ay müddətində, yarıq prosesi başa çatmamış yalnız yumşaq damaq yarıqlarının dartılması üçün istifadə edirlər.

Bu uşaqların “yumşaq damağı gəriltmək, qaldırmaq” ifadəsini hissiyyatla dərk etməsi və çoxsaylı məşqlərdən sonra onun hərəkətini hiss etmələri üçündür (Vansovskaya L.İ.). Məşğələ öz ağız suyunu əvvəl 2, sonra isə 3 dəfə ardarda olmaqla gündə 5-6 dəfə, digər məşğələlərin arasında təkrar etməkdən ibarətdir. Məşğələ zamanı dodaqlar bağlıdır, onları açmaq olmaz. Məşğələni yüngülləşdirmək üçün dilin kökünü maye damızdırmaq olar, lakin bu ixtisarin intensivliyinin azalmasına səbəb olur.

- Əzələ hərəkətliliyinin artması üçün:

> “hava ilə üfürülmüş şarın” (Vansovskaya L.İ.), “isti kartofun” (Ermakova İ.İ.) udulması hissiyyatının imitasiyası;

> «i, e, a, o, u, ı» saitlərinin tələffüzü ilə əsnəmə;

> əsnəmə ilə hava axınının ağıza giriş-ağızdan çıxış (yumşaq damaq gərilməmişdir) (Vansovskaya L.İ.);

> «cod» maddələrlə boğazın yaxalanması (kisel, sellülozlu meyvə şirəsi).

Bu çalışmalar 8-9 yaşdan kiçik olan uşaqlar üçün effektiv hesab olunur. Onları bir neçə ay müddətində gündə 5-6 dəfə təkrar etmək vacibdir. Bu, yığılmaq üçün kifayət edəcək, udlaq əzələlərinin həcmcə sabit şəkildə böyüməsini əmələ gətirmək üçündür. Bağın belə növü nitqi yaxşılaşdırır və nazalizasiyanı azaldır lakin səs adətən kar, boğuş tembrə malik olur. (Ermakova İ.İ.).

* Yumşaq damağın masajı.

Yarıqların hərəkəti yaralı nahiyədə qanın gəlməsinə təsir göstərir, bu da dərinin qidalanmasını yaxşılaşdırır. Baş barmağın yastıq nahiyəsi ilə bütün səth boyu damağın sığallanması həyata keçirilir: alveollardan orta xətt ilə yumşaq damağın kənarı istiqamətində, daha sonra ondan sağa və sola doğru. Bu zaman barmaq yumşaq damağa toxunduğu an qusma refleksi yaranır, bunun nəticəsində udlaq həqəsi qəfil olaraq daralır. Tədricən dil ağız boşluğunun dibinə hamar səth şəkildə çökür və qusma refleksi sönməyə başlayır.

Metodika: sığal çəkmə 30 saniyə; fasiləli və enerjili sığallama- 30 saniyə, bu zaman barmaq sıçrayışlı və ritmik şəkildə udlağa doğru istiqamətlənmiş formada hərəkət edir; daha son-

ra spiralvari sürtmə-1 dəqiqə, daha sonra intensiv sürtmə və asta tempdə hərəkətlər.

Dozalaşdırma: Ermakovada – 1,5 dəqiqədə başlanılır, gündə bir dəfə edilir (damağa bir dəfə sığal çəkib, ovuşdururlar) və gündə 10 dəfə olmaqla 30 dəqiqəyədək gətirilir (arada 1 saat intervalla damağı 3 dəfə dalbadal olmaq şərti ilə sığal çəkib ovuşdururlar); Vansovskada- gündə 2 dəqiqə olmaqla 5 dəfədən 8 dəfəyədək icra edilir. 6-8 aylarında masaj zamanı “e,a,o” səslərinin tələffüzü ilə eyni anda.

- Nitq motorikasının fəallaşdırılması.

Artikulyasiya gimnastikası nitq aparatının müxtəlif orqanları üçün, diferensasiya edilmiş şəkildə aparılır (alt çənə, dodaqlar, dil). Hərəkətlər dəqiq şəkildə və hər hansı bir ritmə əməl etmədən işlənir.

* Alt çənə üçün çalışmalar.

Damaq qövsləri nahiyəsində kütləvi yarıqların olması, ağızın açılmasını məhdudlaşdırır, bu da öz növbəsində artikulyasiyanı çətinləşdirərək nazalizasiyanı gücləndirir. Ağız uşağın üç barmağı ölçüsündə açılmayanadək məşq etmək lazımdır.

1. Ağız yarımçıq açıqdır – tam açıqdır – bağlıdır.

2. Ağız yarı açıq olan zaman alt çənənin önə doğru hərəkəti.

3. Alt çənənin sağa-sola doğru ixtiyarı hərəkətləri.

4. Çeynəmənin imitasiyası, bu zaman qırtlaq, udlaq, yumşaq damaq və dil əzələlərinin energetik ixtisarı baş verir.

5. Alt çənənin önə doğru uzanması- alt dişlərlə üst dodağın qaşınması və onun arxaya doğru hərəkəti - üst dişlərlə alt dodağın qaşınması.

Alt çənənin və çeynəmə əzələlərinin boşalmasını əyani şəkildə göstərmək lazımdır. Bu zaman alt çənənin aşağı enməsi anında əli oynaq nahiyəyə qoymaq lazımdır. “i , e, ı” sait səslərinin tələffüzü zamanı alt çənənin sürülmüş hərəkətləri səslərin daha açıq və aydın tələffüzü ilə nəticələnir (nitq zamanı ağız boşluğu nə qədər çox açılsa udlaq da bir o qədər daralar).

* Dodaqlar üçün çalışmalar.

1. Dodaq vibrasiyasının qoparılması («pprrrr»).

2. alt və üst dodağın qalxıb düşməsi (növbəli və eyni anda).

3. Dodaqların yana dartılması: «Dodaqların yana doğru dartılması qurbağaların xoşuna

gəlir. Əylənirlər, gülürlər, yumru gözlə hər tərəfi süzülər» (Plotnikovaya əsasən).

4. Alt dodağın üst dodağa yüngül şəkildə toxunuşu və boşalması.

5. İncə boruların dodaqlarda tutulması (məsələn çupa-çups sorması).

6. dodağa qəfil təzyiq ilə və dərhal sonra gələn onun rahatlanması və nəfəsvermə olan diş yaxalamanın imitasiyası.

7. Dodaqların kip bağlanması halında alt çənənin aşağı və yuxarı hərəkətləri.

* Üst dodağın masajı.

Yarıqvari dəyişmiş dodağı hər iki əl darağının 2-ci və 3-cü barmağın son falanqaları ilə burunun əsəsindən başlayaraq üst dodağın kənarına kimi masaj edirlər; eləcə də yarığın yüngül dartılması ilə kənarlara doğru; 2 dəqiqəlik sığal, dartınma, ovuşdurma və vibrasiya aparılır.

* Ağız kənarlarının dartılması zamanı tətbiq edilən çalışmalar:

1. Şəhadət barmağının sümükləri ilə ağız kənarlarına basmaq.

2. Basdıqdan sonra barmaqları əks istiqamətdə 3 dəfə hərəkət etdirmək.

* Üst dodağın üfüqi istiqamətdə dartılması zamanı edilən çalışmalar :

1. I barmağı yuxarıdan dodağın üzərinə qoymaq, II – barmağı üst dodağın altına.

2. I barmaqla üst dodağı güclü yellətmək, II – əks istiqamətdə hərəkət etdirmək.

3. Bu hərəkətləri əks istiqamətdə icra etmək.

4. Bu hərəkətlərin eynisini 1 sm məsafədə 2-3 dəfə barmaqların hərəkəti zamanı icra etmək

5. Hərəkətləri ağız kənarları daxil olmaqla üst və alt dodaq dairəsində yerinə yetirməyə davam etmək, daha sonra isə barmaqları dəyişmək.

* Üst dodağın dartılması zamanı aparılan çalışma «Kupidonun yayı»:

1. Qatlanmış vəziyyətdə olan II barmaq – üst dodağın altındadır, I – barmaq isə üst dodağın üstündə yerləşir.

2. Dodağı birinci barmağa doğru çevirmək.

3. Bu vəziyyətdə mövqeni 2 dəqiqə saxlamaq, daha sonra isə dodağın mərkəzinə doğru aşağıya doğru dartmaq.

4. Hərəkətlərin eynisini kənarlara, mərkəzə, üst dodaq dairəsinə doğru 3 dəfə olmaq şərti ilə təkrar etmək (D. Bekmenə əsasən).

* Dil üçün məşğələ.

I mərhələdə aparılan məşğələlərə aşağıdakılar əlavə olunur:

1. Ağız geniş açılmış vəziyyətdə olarkən, dil ucunun üst və alt dişlərə doğru yuxarı-aşağı qalxıb düşməsi, eləcə də dil ucunun, ağızın sağ və sol kənarına, dodağın müxtəlif nahiyələrinə, damağa, hər dişin ön və arxa tərəfinə toxundurulması.

2. Dilin yan tərəflərinin və yuxarı yan dişlərinin kip saxlanması ilə dilin enli ön tərəfinin qatlanması, dilin ön hissəsinə üfurmə və vibrasiyanın çıxarılması (Dili istirahət etdirmək lazımdır, enli dili qoy yanları isə qaldır. Beləliklə nimçə alınır, o yumru şəkildədir, biz onu ağızın içərisinə aparırıq və onun yan tərəflərini dişlərimizə sıxırıq. Plotnikovaya əsasən)

3. Dilin qarmaq formasında ilk əvvəl səsiz şəkildə, daha sonra “o və ı” səslərini tələffüz edərək sərt damaq üzrə dərinə sürüşməsi.

4. Enli dilin ağızda uzun müddətli saxlanması.

5. Dişin çeynəmə səthi ilə dilin kənarlarını sıxması, bu zaman dilinin sərilmiş vəziyyətdə olur və onun mövqeyinə nəzarət edilmədir (güzgü qabağında).

6. Dilin əzələlərinin reflektor boşalması ilə boyun əzələlərinin boşalması:

- başı önə, arxaya, sola doğru sallayırsan.

Təqdim olunan metodlardan əsas yer boşalma (dincəlmə) vərdişlərinin formalaşdırılmasına, dilin önə doğru düzləşdirilməsinə ayrılır, əməliyyatdan sonra bu spontan şəkildə baş vermir.

* Nitq tənəffüsünün inkişafı.

Əgər uşaqlar əməliyyata qədər məşğul olurdularsa o zaman onlarda köhnə vərdişlər sürətli şəkildə bərpa olunmağa başlayır və istiqamətlənmiş hava axınının gücləndirilməsi üçün, aparılan məşğələlər bir qayda olaraq onlarda çətinliklər yaratmır. Əgər uşaqlarla əməliyyata qədər məşğul olunmayıbsa eyni zamanda həm sümük-qarın tənəffüsü ilə məşğul olmaq, həm də istiqamətlənmiş hava axınının ötürülməsini öyrətməklə məşğul olmaq lazım gəlir.

Uşaqlara izah olunur ki, nitq əmələ gəlmə prosesində tənəffüs aparatının düzgün işləməsi üçün, məşq edilmiş tənəffüs əzələlərinə malik olmaq lazımdır. Bu təqdim edilən tənəffüs gimnastikası isə ağciyərin hava tutumunun, döş və qarın əzələlərinin hərəkətliliyinin, diafraqmanın yaxşılaşdırılmasına kömək edəcək, ağız tənəffü-

sünün intensivliyini və müddətini inkişaf etdirəcəkdir.

Rinolaliya zamanı səsin bərpasına yönəlmiş korreksiya işi zamanı fonopedik çalışmalardan istifadə edilir. Bu çalışmalar həm də səslərin nozal tələffüzünün aradan qaldırılması üçün effektivdir. 1. Sait səslərin nazalizasiyasının aradan qaldırılması (fonopedik məşğələ).

I.İ. Ermakova iş prosesini “a, e, o” saitlərindən başlamağı təklif edir; bu metodun əsaslandırılması haqqında məlumat birinci mərhələdə izah olunub. O, döş registerində sait səslərin yumşaq nəfəsverməsinin yenidən canlandırılmasını təklif edir: ilk öncə təcrid olunmuş şəkildə, daha sonra iki və üç çüt şəkildə (ae, ao, ea, eo, aeo, aoe, eao, eoa, oae və s.). Bütün səslər uzadılmış və bitişik şəkildə tələffüz edilir.

2. Samit səslərin korreksiyası, nazalizasiyanın azaldılması, nitq səsinin qoyuluşu. Rinolaliya zamanı patoloji səs əmələgəlmələr antropik və fonoloji əlamətlərə malikdirlər yəni fonemlərin səslənməsinin təhrifi (nazalizasiya, yaxın səslənmə) və bir fonemin digəri ilə əvəzlənməsi baş verir (əmələgəlmə üsuluna və artikulyasiya əlamətlərinə görə oxşar olanların qrup daxilində qarşılıqlı dəyişik salınması). Hər bir səsin korreksiyası düzgün artikulyasiya əməllərini və eşitmə diferensasiyaları nəzərə alır. Səslərin korreksiyasına başlayarkən uşaqların fonemləri yamsılama yolu ilə qavranılma bacarığı yoxlanılır. Bu isə nisbətən daha çox əlçatan səslərin aşkarlanmasına kömək edir.

Səsləri əmələ gətirərkən uşaq üçün, əlçatan olan hərəkət və fonemlərdən maksimum dərəcədə istifadə etmək lazımdır. Yeni modellər yaratmaq lazım deyil. Bu cür yanaşma səsin nitqə daxil olmasını asanlaşdırır, gərginliyi azaldır və artıq formalaşmış bacarıqlara, eləcə də sadədən mürəkkəbə keçid üçün dayaqlanma prinsiplərini təzahür etdirir.

Məqalənin aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı rinolaliyalı uşaqların nitqində yaranan səslərin aradan qaldırılması yollarına həsr olunub.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə açıq rinolaliyalı uşaqların problemləri araşdırılır, korreksiya zamanı səslərin nazallaşmasının aradan qaldırılmasına dair məsləhətlər verilib.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər, nəticələr, məktəbəqədər müəssisələrdə, reabilitasiya mərkəzlərində təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Вансовская Л.И. Методы обследования больных с открытой ринолалией. Современные проблемы физиологии и патологии голоса и речи. М., 1979.
2. Вансовская Л.И. Устранение нарушений речи при врожденных расщелинах неба. СПб.: «Гиппократ», 2000.
3. Ермакова И.И. Коррекция речи при ринолалии у детей и подростков. М.: Просвещение, 1984.

E-mail: nailyahuseyn72@gmail.com

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok., dos. D.Ə. Dostuzadə*

Redaksiyaya daxil olub: 04.10.2018